

נושא במוקד: רכישת שפה בהקשר של רב-תרבותיות ורב-לשוניות היות תלת-לשוני או רב-לשוני: היש לכך מחיר?

עלית אולשטיין ופרידה נסים-אמתי

בהקשר הרב-לשוניות הטבעית מתפתחת תפיסה דינמית של שימוש הלשון, תפיסה המקלה את ההסתגלות ביחסי הגומלין בסיטואציות שונות. ההסתגלות הקלה יותר מאפשרת לדובר הרב-לשוני לתפוס את היומנה הלשונית כעניין דינמי ומותאם לצרכים המעשיים, ולמשג את זהותו האישית כבעלת טבע רב-צדדי. בהקשר רב-לשוניות הנובעת ממעבר (הגירה וכו'), לעמדות ולתפיסות של החברה הקולטת בנוגע לאקולטורציה יש השפעה חזקה על העדפותיהם של המהגרים מן הדור הראשון לגבי שימור לשונם הראשונה. בני דור הביניים והדור השני נוטים בדרך כלל לנוע לקראת השתלבות חברתית ותרבותית, ודפוסי שימוש הלשון שלהם משתנים במגמה של דו-לשוניות.

הקדמה

בעיני רבים מאיתנו, חיים בהקשר חד-לשוני עשויים להיראות כה טבעיים עד כי אנו חשים הערכה מיוחדת לכל אדם בסביבתנו היודע יותר מלשון אחת. אדם דו-לשוני, תלת-לשוני או רב-לשוני מצטייר כתופעה בלתי רגילה. ועם זאת, ספולסקי טוען ש'חברות חד-לשוניות הן נדירות, וארצות חד-לשוניות הן נדירות אף יותר' (Spolski, 1998: 51); כך שלמעשה, בעולם המודרני כל אחד מאיתנו נתקל בסיטואציות רב-לשוניות. במאמר שלהלן ברצוננו להתמקד בתפיסות חד-לשוניות לעומת תפיסות רב-לשוניות המתפתחות בהקשר חברתי ולשוני מסוים. חוקרים רבים כבר עסקו בעבר במורכבות החינוך התלת-לשוני (למשל, Ytsma, 2001; Cenoz, Hufeisen & Jessner, 2001) ובגורמים הלשוניים והפדגוגיים המשפיעים על חינוך זה. הפרק שלפנינו עניינו בעיקר בהקשר הרב-מילות מפתח: רב-לשוניות טבעית, רב-לשוניות עקב מעבר, תפיסות של יומנה לשונית, תפיסת היומנה הלשונית בקהילה הצ'רקסית, זהות של מהגרים, דומיננטיות לשונית, בחירות לשוניות בהקשרי רב-לשוניות

פרופ' עלית אולשטיין היא פרופסור בדימוס מהאוניברסיטה העברית בירושלים; חוקרת במכון לחקר הטיפוח בחינוך באוניברסיטה העברית.

פרידה נסים-אמתי היא דוקטורנטית באוניברסיטת בר-אילן.

המאמר התפרסם לראשונה בגרסה אנגלית בקובץ: C. J. Hoffman and J. Ytsma (eds) (2003) *Trilingualism in Family, School and community. Multilingual Matters*.

לשוני שבו יש סיכוי לתלת-לשוניות להתפתח.

לשם הצעד הראשון בדיון, ראוי להבחין בין הקשר של רב לשוניות 'טבעית' לבין מצב שבו הרב לשוניות היא אחת מתוצאותיו של מעבר שעושים קבוצה או יחיד מארץ לארץ או מסביבה לסביבה. במקרה הראשון אדם נולד לסביבה שהיא כבר רב-לשונית, כמו בדרום אפריקה, נפאל, הודו וחברות דומות. בדרום אפריקה, למשל, ילד עשוי להיוולד במשפחה שבה האם דוברת אחת משפות אפריקה (כגון חוֹסָה), האב עשוי לדבר שפה אפריקאית אחרת (כגון סוֹתו) והלשון השלטת בבית הספר היא לשון אפריקאית אחרת (כגון זולו). בנוסף ללשון השלטת בבית הספר הילד הזה ילמד אנגלית כ-LWC (לת"ר - לשון התקשורת הרחבה יותר, language of wider communication) והוא ישתמש בכל ארבע הלשונות, בדרגות שונות, בסיטואציות שונות. הילד הזה יראה עד מהרה בסיטואציה התלת-לשונית עניין רגיל, והוא יתפתח לכלל תלת-לשוני טבעי. בהקשר כזה, תלת-לשוניות אישית מאפיינת את רוב חברי הקהילה, או, במינוחם של האמרס ובלאנק (Hamers & Blanc, 1989), קהילה תלת-לשונית מורכבת מיחידים שפיתחו תלת-לשוניות. קהילה קטנה בישראל, המורכבת מדוברי צ'רקסית, תשתמש כמקרה-מבחן לדיונו הנוכחי בתלת-לשוניות טבעית.

כאשר תלת-לשוניות אישית היא תוצאה של מעבר מסביבה לסביבה (משמע, ההקשר החדש יוצר סיטואציה תלת-לשונית לזה-מקורב-בא), התפיסות האישיות והקבוצתיות הן שונות לגמרי מאלו שניתן למצוא בהקשרים של תלת-לשוניות טבעית. המעבר מסביבה לסביבה עשוי לנבוע מהגירה של קבוצה (קטנה או גדולה) מארץ לארץ, תוך שהיא מותירה מאחוריה תרבות, לשון והקשר חברתי של מולדת המקור וחותרת להשתלב בחברה חדשה ושונה מזו שהכירה בעבר. כוונתו של מעבר כזה עשויה להיות התיישבות קבועה או שהות זמנית (מהגרים בניגוד לעובדים זרים). בשני המקרים, הבוגרים בקבוצה שכזאת יישארו קרוב לוודאי מיומנים בלשונם הראשונה תוך שהם רוכשים בהדרגה את הלשון או הלשונות החדשות בדרגות שונות של יומָנה, בהתאם לגורמים מצביים והעדפות אישיות.

המעבר הנובע מהגירה זמנית, כמו במקרה של העובדים הזרים, מושפע באופן משמעותי מאורך השהות המתוכנן בהקשר החדש. למידת לשון חדשה בנסיבות כאלה היא מוגבלת בדרך כלל למיומנויות הישרדות. המעבר עשוי לנבוע גם משינויים מדיניים שרישומם ניכר בסיטואציה הלשונית, תוך יצירת הקשרי רב-לשוניות [כגון עם שינויי גבולות, סיפוח שטחים חדשים וכו'], אך עניין זה הוא מעבר לנושא דיונו הנוכחי. כמו-כן מאמרנו לא יעסוק במצב שבו התלת-לשוניות או הרב-לשוניות האישית היא תוצאת למידה בית-ספרית פורמלית.

תלת-לשוניות טבעית ותלת-לשוניות עקב מעבר

בשני ההקשרים של התלת-לשוניות הנידונים כאן מתגלות תפיסות שונות במידת-מה לגבי חד-לשוניות ורב-לשוניות. אנחנו נדון, בהיבט זה, בתפיסות של יומָנה (proficiency) לשונית, תפיסות של זהות ותפיסות של עליונות לשונית, תוך התמקדות בשאלה כיצד תפיסות אלה עשויות להוביל להעדפות בבחירות הלשוניות.

תפיסות של יומָנה בלשון

כיצד אנשים בשני ההקשרים הנזכרים תופסים את היומָנה בלשון? אדם שנולד אל חברה חד-לשונית, שלשון האם שלו זהה ללשון השלטת בקהילה, נוטה לתפוס את היומָנה הנשאפת בלשון

כ'קרובה לשלמות'. משמעות הדבר היא שעל ידיעת הלשון להגיע לרמה גבוהה של אוריינות הן בכיתה והן בדיבור. הדובר הילדי המשכיל נתפס כמי שקנה לו שליטה בשפה הן מבחינה לשונית גרידא והן מבחינה סוציו-תרבותית, וכוחו יפה הן בתקשורת בעל-פה כעין-ילידית והן בשלל הגוונים של הקשרי האוריינות הלשוניים התואמים את רמת השכלתו (או השכלתה). עקב כך, דובר כזה מציב תפיסת סטנדרט של יומנה לשונית הקרובה לשלמות.

התפיסה החד-לשונית של סטנדרט היומנה בלשון היא בעלת עוצמה רבה במקרים שבהם יש הגירה מחברה חד-לשונית אחת לחברה חד-לשונית אחרת. למהגר בהקשר כזה יש תחושה חזקה שהשיג את הרמה הנשפאת של יומנה בלשון בשפתו הראשונה, ואילו עתה, כאשר עליו לרכוש שפה שנייה או שלישית, שפתו הראשונה עומדת בסכנה. סוגיות של שימור הלשון הופכות לעניין מרכזי בקהילות כאלה.

בהקשר של רב-לשוניות טבעית, סביר שתתפתח תפיסה שונה של יומנה בלשון. כך בדרום אפריקה ובהודו. מאחר שכל דובר בחברות כאלה משתמש במגעיו היומיומיים בשתיים או שלוש שפות, הצורך בשליטה בכל אחת מהן אינו בעל עוצמה כמו בחברה החד-לשונית. הדובר עשוי להשתמש באחת הלשונות במחיצת משפחתו והסביבה הקרובה בלבד, הוא יזדקק ללשון אחרת בעבודה בעיקר ובשלישית ישתמש לצורך השכלה ומימוש מטרות מקצועיות. סיטואציה כזאת עשויה להביא דוברים לחשוב על הידיעה הנדרשת של כל אחת מהלשונות בהתאמה לדפוסי השימוש בלשון בפועל.

תפיסות של זהות

הלשון היא מימד בולט של זהות אתנית, ובתור שכזאת היא ממלאת תפקיד חשוב ביחסים הבין-קבוצתיים כשנוצר מגע בין לשונות ותרבויות. זוהי בדרך כלל הסיטואציה בהקשר של רב-לשוניות טבעית, שאת אופייה תיארו לעיל. הלשון אינה רק סמל של זהות אלא היא גם מכשיר עיקרי לקיום או לטיפוח הזהויות האתניות של הקבוצה. יתר על כן, הלשון עשויה למלא תפקיד חשוב במערכת יחסי הכוח הקיימת בין הקבוצות האתניות השונות. רוב אנשי מדעי החברה מסכימים כיום (Hamers & Blanc, 1989: 156) שמושג המפתח בהקשר זה הוא ההגדרה הסובייקטיבית של הקבוצות האתניות [כלומר, ההגדרה שהקבוצות האתניות מגדירות את עצמן]. רק הממדים שחברי הקבוצה עצמם תופסים כמשמעותיים הם המאפיינים המגדירים את הקבוצה. כאשר הלשון היא אפיון מגדיר של קבוצה אתנית, מן ההכרח להבין ולדבר אותה כדי להשתייך לקבוצה, או לפחות כדי להיות מוכר כשוייך לקבוצה. לשון אתנית כזאת, אם גורמים חיצוניים אינם מסכנים אותה, תהפוך לאפיון טבעי של הקבוצה.

שאלות של זהות ממלאות גם תפקיד חשוב ביותר בהקשר של רב-לשוניות הנובעת ממעבר מסביבה לסביבה או משינוי. ההגירה משמשת תכופות כמאיץ לטמיעה תרבותית (אקולטורציה) הן של הקבוצה והן של היחידים המרכיבים אותה, טמיעה הנובעת מן ההשקה בין המהגרים לחברה המארחת/הקולטת בסביבה החדשה. יש שראו את הטמיעה התרבותית כ'מצב', אך חוקרים מאוחרים יותר נוטים לראות בה תהליך, הכרוך בשינויים לאורך זמן באמונות, ברגשות, בהתנהגויות ובזהויות. השקפה זו ניתן למצוא אצל ברי (Berry, 1997), ליבקין (Liebkind, in press) ואצל אחרים. ברי טוען שאת מעברו של המהגר אל ההקשר התרבותי החדש מאפיין דפוס מורכב של המשכיות ושינוי כאחד. המהגרים נאלצים להתמודד עם שתי סוגיות חשובות: הדרגה שבה יש

לשמר את המורשת התרבותית המקורית ואת הזהות המקורית, והדרגה הרצויה של המגע הבין-תרבותי עם חברי הקבוצה השלטת. לפי ברי (Berry, 1997) ואחרים, הטמיעה התרבותית מתרחשת כאשר הקבוצה המהגרת או היחיד המהגר מאמצים את תרבות הרוב תוך זניחת הזיקות האתניות הקודמות; השתלבות (אינטגרציה), לעומת זאת, מובילה לסיגול מרכיבים הן מתרבות הרוב והן מתרבות המיעוט, ובכך משמשת בסיס טוב לדו-לשוניות או רב-לשוניות בקרב חברי הקבוצה המהגרת (Hamers & Blanc, 1989). גישה כזאת מאפשרת לחברי הקבוצה לשמר שתיים או שלוש לשונות תוך טיפוח שתיים או שלוש זהויות שונות. אידאולוגיית כור ההיתוך, שרווחה ברוב הארצות שקלטו הגירה בראשית המאה העשרים, סירבה לעודד התפתחות כזאת. גישת כור ההיתוך הובילה תכופות להידחקות-לשוליים (מרגינליזציה) שבה קבוצת המהגרים דחתה את שתי התרבויות ונותרה בסיטואציה של דלדול לשוני, בלא להגיע לאוריינות בשום לשון ותוך ויתור, במידה מסוימת, על הזהות המקורית בלא לרכוש זהות חדשה. ההידחקות-לשוליים לוותה תכופות בהפרדה, שאופיינה בשמירה על תחושת השתייכות חזקה לתרבות המיעוט ולזהות המיעוט ודחיית החברה הקולטת, תוך מזעור ניעות חברתית בתרבות החדשה. ברי (Berry, 1997) מראה בעבודתו שאוריינטציות ההשתלבות תוך שמירה על דו-לשוניות ותלת-לשוניות היא דרך ההסתגלות המוצלחת ביותר אפילו במסגרת חברות 'כור ההיתוך', כפי שקרה לקבוצות שונות בגרמניה, כגון קהילת המהגרים הטורקית (Schmitz, 1992). לה-פרמבואז, קולמן וגרטון (La Framboise, Coleman & Gerton, 1993) מציעים, עם זאת, מודל חלופי, שלפיו היחידים המגלים את ההסתגלות הטובה ביותר הם אלה הלומדים לסָרֵג (to alternate) את התנהגותם התרבותית כך שתתאים לדרישות המצביות, דבר הניתן להיעשות תוך שמירת המורשת התרבותית מצד אחד, ותוך הסתגלות לחברת הרוב מצד שני. במובן מסוים, דגם כזה מביא ליצירת תפיסה רב-לשונית של השימוש הלשוני, שהיא טיפוסית יותר לסיטואציות הרב-לשוניות הטבעיות. יהיה אשר יהיה הדגם שנעדיף, ברור שהלשון והזהות קשורות זו לזו באופן הדוק בעיני קהילות המהגרים הנמצאות בדרכן להשתלבות בחברה החדשה ובתרבותה. הנקודה החשובה כאן היא שלא רק הסיטואציה הלשונית נמצאת בהקשר כזה במעבר אלא כל [תפיסת] הזהות של הדוברים. תהליך המעבר הזה הוא הכוח העיקרי המשפיע על תפיסות המהגרים ועל עמדותיהם.

בספרות המחקר יש הסכמה כללית לגבי הקשר הבלתי ניתן להתרה בין לשון לזהות. עם זאת, לפי שוהמי (Shohamy, 1999), טיבו של הקשר הזה וכיוונו אינם נהירים כלל. בין שהלשון מפורשת כסיבת הזהות או כתוצאתה, מקובל לחשוב שהיא אחד האינדיקטורים החשובים להשתייכות אתנית. דיטמר ושותפיו (Dittmar et al., 1998) מחווים דעתם שחקירת הזהות עשויה לספק תובנה טובה יותר לגבי הבחירות הלשוניות, שכן בכל זיקת-גומלין נתונה יחידים בוחרים להציג את עצמם באמצעות הלשון שתחזק באופן הטוב ביותר את זהותם החברתית.

תפיסות של דומיננטיות לשונית

בחירתו של היחיד להפוך לתלת-לשוני או רב-לשוני, וההעדפות הניתנות לאחת או שתיים מן הלשונות על פני האחרות, קשורות באופן הדוק לתפיסות הדומיננטיות הלשוניות והמיצב הלשוני. בדרך כלל ברור איזו תרבות היא הדומיננטית בסביבה מסוימת. תרבות דומיננטית, הכוללת ערכים, נורמות, אמונות ודימויים, והמשמשת ככוח פוליטי מרכזי ביצירת השתלבות בחברה, מיוצגת על ידי הלשון שלה מיצב דומיננטי. זוהי הלשון של מערכת המשפט, של [מנגנון] המדינה, של התקשורת

הבין-אישית, של מערכת החינוך ושל כלי התקשורת, והניעות החברתית תלויה במידה רבה במידת השליטה בלשון הדומיננטית. הסוציולוגים מתייחסים תכופות לידע כזה כ'הון לשוני'. דוברים שלשון האם שלהם שונה מן הלשון הדומיננטית ישקיעו תכופות זמן ומאמץ כדי להבטיח שליטה כמו-ילידית הן בתקשורת הבסיסית והן בתחום האוריינות, כדי למנוע הידחקות-לשוניים חברתית וכדי להשתלב בזרם המרכזי של החברה, ללא קשר לתחושותיהם כלפי התרבות הדומיננטית.

בהקשר של רב-לשוניות טבעית, היחיד מייחס ערך רב לאוריינות ולהשכלה בלשון הנתפסת כדומיננטית, אלא אם כן, מחמת קונפליקטים פוליטיים וחברתיים, לשון אחרת מועדפת באופן זמני או לצמיתות. במקרה של דרום אפריקה (Mbude, 2001), נקבעה ב-1997 מדיניות מיוחדת של 'לשון החינוך', באופן שאמור היה להבטיח שהלומדים ילמדו הן את שפת הבית שלהם והן אנגלית כשפות ההוראה בבית הספר. אלא שהיעדר חומרי הוראה, מורים שעברו הכשרה לנושא ומשאבים אחרים מונע מתן הזדמנות שווה לכל הלשונות האפריקאיות. האנגלית, על כן, היא המוכרת כלשון החשובה לצורך לימוד וניעות חברתית.

התיאור שלהלן של הקהילה הצ'רקסית בישראל ישמש מסגרת לדיון באפיונים השונים של רב-לשוניות במקרה קונקרטי ומובחן. תפיסת הלשון והבחירות הלשוניות של חברי הקהילה הזאת מדגימות כמה מן השיקולים והתחושות לגבי הרווחים וההפסדים הלשוניים הכרוכים בחיים בקהילה רב-לשונית.

המקרה של הקהילה הצ'רקסית

דוברי הצ'רקסית החיים בישראל פועלים בהקשר רב-לשוני טבעי טיפוסי. זוהי קהילה קטנה החיה בישראל [קודם לכן בארץ ישראל-פלסטינה] למעלה ממאה שנה ושמרה על לשונה ומורשתה התרבותית. בני העדה הגיעו לאזור זה של העולם מקווקז, והלשון שבפיהם קרויה הייתה אבחז-אדיגה (Bram, 1999). הם הובאו לכאן על ידי הטורקים בתקופת הקיסרות העותמאנית כמי שנחשבו לקהילה מוסלמית נאמנה. כיום ניתן לומר שהם פועלים באופן הבא: הם מדברים צ'רקסית כלשון אם ולשון הבית, הם רוכשים את הערבית בגיל מוקדם מאוד כלשון הדת והתקשורת עם הסביבה הקרובה וכלשון העיקרית של ההוראה בבית הספר, והם רוכשים את העברית כלשון השנייה של בית הספר וכלשון המדינה שבהם הם חיים. הם לומדים אנגלית כשפה זרה כדי שתשמש להם כלת"ר (LWC).

הנתונים שנאספו לצורך מחקר זה מבוססים על ראיונות ושאלונים שהועברו בין תושבי קהילת ריחנייה שבצפון. איסוף הנתונים נעשה בין סוף 2001 לקיץ 2002. בשלב הראשון של איסוף הנתונים העברנו שאלון בין 36 תלמידי כיתה ח' (כלל אוכלוסיית בני ה-14 בקהילת ריחנייה באותה עת). הם נבחרו בתור קבוצה שחוותה לימוד של ארבע השפות בבית הספר והממשיכה להשתמש בארבע השפות במהלך האירועים השוטפים. השאלון התמקד בסוגיות של עמדות כלפי הלשון, העדפות אישיות, זהות והערכה-עצמית לגבי יוקמה לשונית. שאלון דומה הועבר גם ל-12 מבוגרים, 10 מתוכם מורים במערכת החינוך. הם נבחרו כאינפורמנטים בנוגע למדיניות וליישום המדיניות במערכת החינוך הישראלית. בשלב השני של המחקר, 20 תלמידים ו-4 מורים, שהשתתפו בשלב הראשון, רואיינו בראיונות-עומק בנוגע לסוגיות שהועלו בשאלונים.

תפיסות של יומנה לשונית בקהילה הצ'רקסית

בנוגע לתפיסות השליטה בלשון, שאלנו את כל האינפורמנטים: 'כמה שפות אתה יודע?' התשובה הייתה עקבית: 'ארבע: צ'רקסית, עברית, ערבית ואנגלית'. כאשר נשאלו מה מידת ידיעתם בכל אחת מן השפות, התשובה נענתה תמיד בניסוח מוגדר ונחרץ: 'אנחנו יודעים את כל אחת מארבע השפות בהתאם לצורך שלנו בשימוש בה'.

רמת השליטה והמיומנות בשימוש בארבע השפות אינה שווה אצל האינפורמנטים הצ'רקסים שלנו, אבל לכולם יש שליטה רב-לשונית, שהיא בעלת אופי שונה ביותר מתפיסת הסטנדרט החד-לשוני. כך איש הקהילה הצ'רקסית החי בישראל מדבר צ'רקסית לצורך תקשורת בסיסית בבית ועם הקהילה שהוא חי איתה במגע ישיר, הוא מדבר, כותב וקורא ערבית למילוי הצרכים הדתיים וקיום התקשורת עם הקהילה הרחבה יותר, מדבר, קורא וכותב עברית לסיפוק צרכי בית הספר ויצירת התקשורת עם החברה במובנה הרחב, כמו גם למילוי צרכים של ניעות מקצועית וחברתית בחברה במובנה הרחבה יותר, ויודע אנגלית כלת"ר וכלשון הנדרשת לצורך ניעות, השכלה אקדמית או קידום מקצועי. לאדם כזה אין סטנדרט חד-לשוני לכל אחת מארבע השפות, אלא תפיסה של סטנדרט רב-לשוני, המוגדר על ידי הצרכים החברתיים.

הסטנדרט החד-לשוני מקובל כל כך על האנשים האלה, עד שבהישאלם מה רמת ידיעת הצ'רקסית שלהם, הם מדרגים את ידיעתם בקצה העליון של הסולם, אף שייתכן שאינם יודעים לספור עד 10 בלשון זו. מסתבר שהם נוטים לספור בערבית ובעברית, אפילו בטרם למדו שפות אלה, והכול סבורים שהמנייה בצ'רקסית היא קשה, קרוב לוודאי על שום המערכת הפונולוגית המסובכת שלה. יתר על כן, הם אינם לומדים לקרוא ולכתוב בצ'רקסית בטרם הגיעו לכיתה ו'. עצם הקריאה והכתיבה בשפה זו הן עניין חדש יחסית - עד לשנות החמישים לא הייתה מערכת כתב ללשון הצ'רקסית; באותה עת גובשה לשון ספרותית והתקבל בקהילה זו הכתב הקירילי. עברו כמה שנים עד שהתפתח בקרב חברי הקהילה הידע של הכתב ושל הלשון הספרותית, ומאז 1971 הכתב והלשון הספרותית נלמדים החל מכיתה ו'. כיום יש מגע סדיר בין הצ'רקסים בארץ לקהילה הצ'רקסית בקווקז ויש זמינות של חומר מודפס ועיתונות בשפה זו. ספרים, ספרי לימוד וחומרים מודפסים אחרים מובאים לארץ מארץ-המוצא.

הצעירים והמבוגרים בקהילה תופסים את עצמם כשולטים בצ'רקסית די הצורך להשתמש בה כלשון הבית והמשפחה, וזאת באופן מושלם ככל שהדבר נדרש במונחים של שליטה בלשון. במילים אחרות, הם חשים לגמרי בנוח בלשון הזאת ככל שהדבר נוגע לשיחה יומיומית בתוך המשפחה, לסיפור סיפורים ולפעילויות תרבותיות ואתניות שונות אחרות. למעשה, מבחינתם של הצעירים הרב-לשוניים האלה ידיעת לשון שווה דיבור. כאשר נשאלו: 'מה משמעותה של ידיעת לשון, ובאופן ספציפי יותר, מה משמעותה של ידיעת צ'רקסית, ערבית, עברית ואנגלית?', התשובה העקבית הייתה: 'דיבור'. דומה שישנה בקרב קהילה זו הדגשה על התפקוד התקשורתי של הלשון, והם נוטים להדגיש את היכולת התקשורתית ללא התייחסות ליומנה הלשונית [מהיבטים אחרים].

תפיסות הזהות והדומיננטיות הלשונית בקהילה הצ'רקסית

קהילות אתניות שונות זו מזו במידת מחויבותן לתרבות ולמורשת המקור שלהן וכן במידת להיטותן לשמור על קשרים הדוקים עם 'הארץ הישנה'. יש קהילות המעדיפות להתנתק מן הארץ הישנה ולהשתלב לחלוטין בארץ החדשה. כדי להבין אילו גורמים עשויים לקדם או לטפח או

לפגוע בשימור לשונו של המיעוט האתני, פיתחו ג'יילס, בוריס וטיילור (Giles, Bourhis & Taylor, 1977) את מושג החיוניות האתנו-לינגוויסטית. המושג הורחב ויושם למגוון הקשרים ונמצא מועיל להבנת התפתחותן של תפיסות קבוצתיות ואינדיוידואליות לגבי מיצב הלשון ועוצמתה המוסדית (Kraemer et al., 1994; Yitsma et al., 1994).

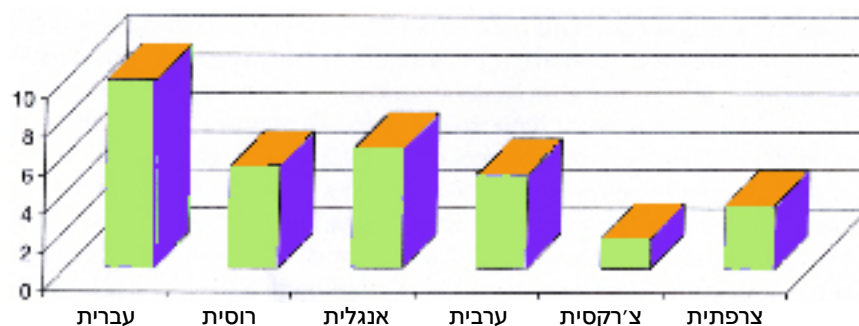
מושג החיוניות האתנו-לינגוויסטית לוקח גם בחשבון את הייצוגים הקוגניטיביים שיש ליחידים חברי הקבוצה לגבי התנאים החברתיים שבהם הם חיים, והוא משקף את התנהגותם התוך-קבוצתית. מושג זה מספק נקודת מוצא תאורטית ואמפירית המסייעת בגישור על הפער המושגי שבין הגישות הסוציולוגיות לגישות הסוציו-פסיכולוגיות בנושא היחסים האתנו-לינגוויסטיים שבין הקבוצות. קבוצות התופסות את עצמן כבעלות חיוניות אתנו-לינגוויסטית גבוהה נוטות להשתמש בלשון שלהן (לשון-המוצא) לעתים קרובות יותר ובקשת רחבה יותר של תחומים מקבוצות התופסות את עצמן כבעלות חיוניות נמוכה.

בניתוח המקרה של הקהילה הצ'רקסית בישראל התמקדנו בשלושה גורמים הקשורים למושג החיוניות האתנו-לינגוויסטית: מיצב הלשון, השפעה פוליטית של הקבוצה, ומיצב חברתי של הקבוצה, כפי שתופסים אותם חברי הקבוצה. בשאלון שלנו (שבו עשינו שימוש גם ברוסית, שדוברים אותה 20% מן האוכלוסייה הנחקרת, ובצרפתית, הנלמדת גם היא בבית הספר) התרכזנו בתפיסת מיצב הלשון כמובע אצל האינפורמנטים (ציור 1.2); בתפיסת ההשפעה הפוליטית של כמה קבוצות עיקריות, ובכלל זה הצ'רקסים (ציור 2.2); ובתפיסת המיצב החברתי של הקבוצה (ציור 3.2), בהשוואה לקבוצות אתניות רלוונטיות אחרות.

תפיסת מיצב הלשון בחברה

ציור 1.2 מוּקֶה על תפיסה ראליסטית מאוד אצל הנחקרים של מיצב הצ'רקסית ביחס ללשונות השונות המדוברות בישראל. הם רואים אותה כחסרת חשיבות באופן יחסי. העברית נתפסת כבעלת עוצמה רבה יותר מהלשונות האחרות, מאחר שהיא לשון הרוב ולשון דומיננטית, בעוד הרוסית והערבית הן לשונות המיעוט העיקריות, והאנגלית מתפקדת כלת"ר.

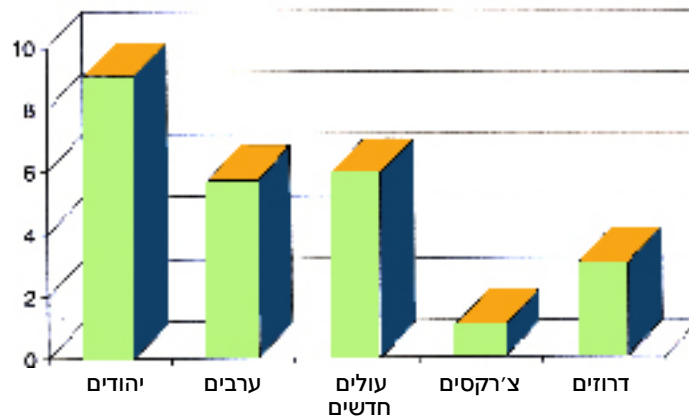
ציור 1.2: מהו, לדעתך, המיצב החברתי של הלשונות הבאות?

תפיסת ההשפעה הפוליטית של הקבוצות העיקריות

התמקדנו בתפיסת העוצמה הפוליטית המיוחסת לקבוצות אתניות שונות בחברה הישראלית. ציור 2.2 מציג את תפיסות העוצמה הפוליטית: יהודים (הרוב בישראל), ערבים (בערך 20%), עולים חדשים (בערך 20%), הקהילה הדרוזית, שהיא קבוצה בעלת עוצמה בתוך האוכלוסייה הערבית, וצ'רקסים. התוצאות מצביעות שוב על תפיסה ראליסטית מאוד של רמת ההשפעה הפוליטית: הקווקזים נתפסים כקבוצה החלשה ביותר (שהיא גם הקטנה ביותר, במרחק רב מהקבוצות האחרות).

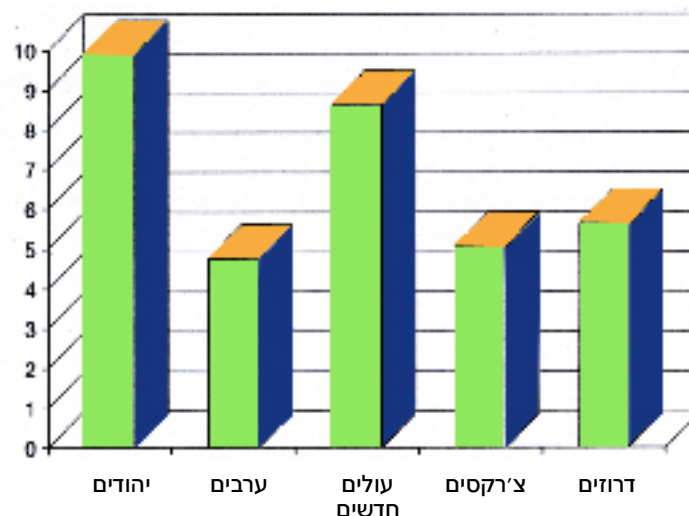
ציור 2.2: עד כמה חזקה כל אחת מן הקבוצות האלה?

תפיסת המיצב החברתי של הקבוצות העיקריות

לבסוף, כדי לעמוד על טיבו של גורם נוסף בתפיסת החיוניות האתנו-לינגוויסטית, שאלנו על תפיסת המיצב החברתי של הקבוצות הנזכרות לעיל. זאת הפעם, כפי שאפשר לראות בציור 3.2, התוצאות מפתיעות למדי: העולים החדשים נתפסים כבעלי מיצב חברתי גבוה, כמעט גבוה כמו בני הרוב; הדרוזים, וכמוהם הצ'רקסים, נתפסים כבעלי מיצב גבוה מעט יותר מן הערבים.

3.2 מה, לדעתך, המיצב החברתי בישראל של כל אחת מן הקבוצות האלה?

אין ספק שתפיסת המיצב החברתי מבוססת בחלקה על העובדה שהדרוזים והצ'רקסים משרתים בצבא, ואילו הערבים אינם משרתים כמעט. בישראל השירות הצבאי הוא אחת הדרכים להשתייך לזרם המרכזי של החברה. העדה הדרוזית גדולה במספרה מן העדה הצ'רקסית, אך שתי הקבוצות תופסות את עצמן כבעלות עמדה חשובה בצבא. מכל מקום, הממצא המעניין בציור הזה הוא העובדה שהצ'רקסים תופסים את עצמם כמי שיש להם, באופן יחסי, מיצב חברתי גבוה הרבה יותר מכפי ששיעורם והשפעתם על החברה הישראלית עשויים להצדיק (ציור 2.3). אין ספק שתפיסות כאלה תורמות לחיזוק הזהות ולשימור המורשת, והן מספקות לקהילה זו תחושת ערך-עצמי מסוימת.

ניתוח המקרה של הקהילה הצ'רקסית בישראל חושף את חשיבות הלשון כאפיון מגדיר של הזהות האתנית. כשראיינו בני נוער ושאלנו אותם כיצד היו רוצים להיות מזוהים על ידי אנשים אחרים (אם יעזבו את קהילתם הקטנה ויעברו לעיר גדולה), הם השיבו כולם באופן נחרץ ש'צ'רקסי' הוא בחירתם. זוהי זהותם המובחנת והמוצהרת. כאשר המשכנו ושאלנו אם היו מתנגדים להיות מזוהים כיהודים או כערבים, רובם אמרו שחשוב להם מאוד להיות מזוהים כצ'רקסים, ורק 20% אמרו שלא יתנגדו להיות מזוהים כיהודים או כערבים. בהקשר הייחודי של העדה הצ'רקסית, להיות מוסלמי כמו רוב הערבים, להיות אזרח תורם למדינה כמו היהודים ולהיות צ'רקסי לפי האתניות שלך - כל אלה מתקבלים בקלות כאחד. זהו ביטוי מובהק של זהות משולשת, שזהותם האתנית של הצ'רקסים היא מרכיב חשוב בה. הדבר החשוב ביותר הוא שהם תופסים את הרב-לשוניות ואת הרב-זהותיות כעניין של קבע.

הבחירות הלשוניות בקהילה הצ'רקסית

במחקרנו על הקהילה הצ'רקסית מצאנו שבני הנוער בחרו בעברית כלשון התקשורת הרחבה יותר, מתוך שהכירו בה כלשון הדומיננטית המועדפת. אף על פי שהם מדברים צ'רקסית בבית ומתחילים את בית הספר בכיתה א' כשהערבית היא שפת ההוראה, הם רואים את העברית כשפה החשובה ביותר, מאחר שיזאת הלשון של הארץ [=המדינה] וזאת הלשון של העברים [=היהודים]. גם המבוגרים יסבירו שהשפה החשובה ביותר בשבילם היא העברית, מאחר שהם זקוקים לה להשכלה גבוהה, לצורך ניעות חברתית ולמטרות מקצועיות. בנוסף לכך, הם צופים כולם בטלוויזיה ומאזינים לרדיו בעברית.

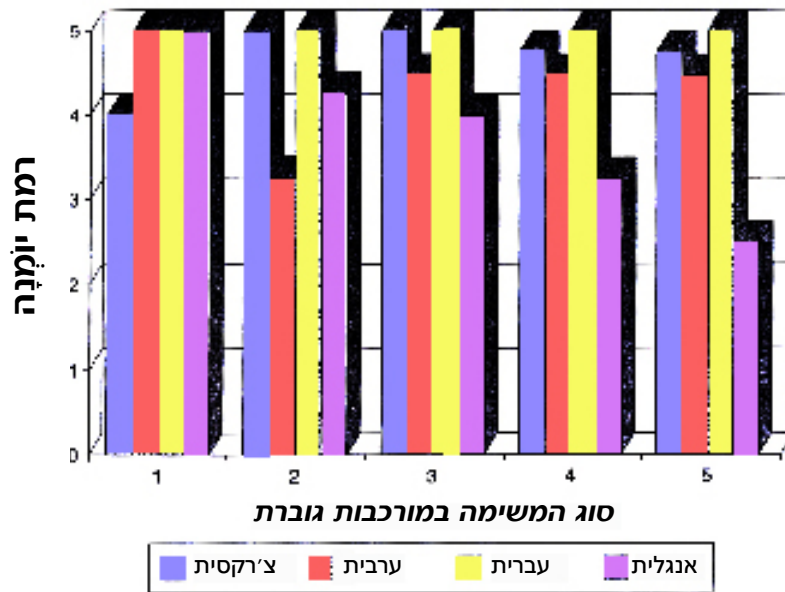
בניסיוננו לעמוד על טיב הבחירות הפעילות של בני הנוער, הצגנו להם שאלות עקיפות אחדות בנוגע לשימוש בעברית. כאשר שאלנו אותם מה לדעתם קשה בכל אחת מארבע השפות, הם אמרו: 'הכתיבה בצ'רקסית קשה מאוד, הדיבור באנגלית, האוריינות [=כתיבה וקריאה] בערבית, אבל העברית היא קלה מאוד'. באופן עקבי הם דיווחו על היעדר קשיים בעברית. כאשר נשאלו באיזו שפה הם היו כותבים מכתב לחבר או לבן משפחה, הם בחרו בעברית. הדבר נשמע מוזר לכאורה, מאחר שהערבית היא שפת ההוראה בבית הספר, והערבית היא רק שפה נוספת. ובכל זאת, התשובות היו עקביות לאורך כל הדרך, וכל המשיבים הסבירו שקל להם יותר לכתוב בעברית. כאשר נשאלו מה יעשו בערבית בלבד, רובם הצביעו על הדת והתפילות כתחום העיקרי של השימוש בערבית.

השתמשנו בשאלון הערכה-עצמית הכולל שאלות מסוג 'מסוגל לעשות', הכולל חמישה סולמות לכל אחת ממיומנויות הלשון (דיבור, האזנה, קריאה וכתיבה) המיוצגת על ידי חמישה היגדים הנוגעים למיומנות זו. התוצאות המוצגות בציור 4.2 מתייחסות לארבע הלשוניות שהנחקרים מדברים.

יומנה לשונית: דיבור

כשאנו מתבוננים בהערכה-העצמית בנוגע לדיבור (ראו ציור 4.2), אנו רואים שהעברית והצ'רקסית מתחרות ביניהן בכל סוגי המשימות, בעוד האנגלית מוגבלת [לסוגי משימות אחדים], מאחר שהיא רק נושא לימוד, והערבית בעמדה נמוכה מעט יותר משתי השפות הראשונות.

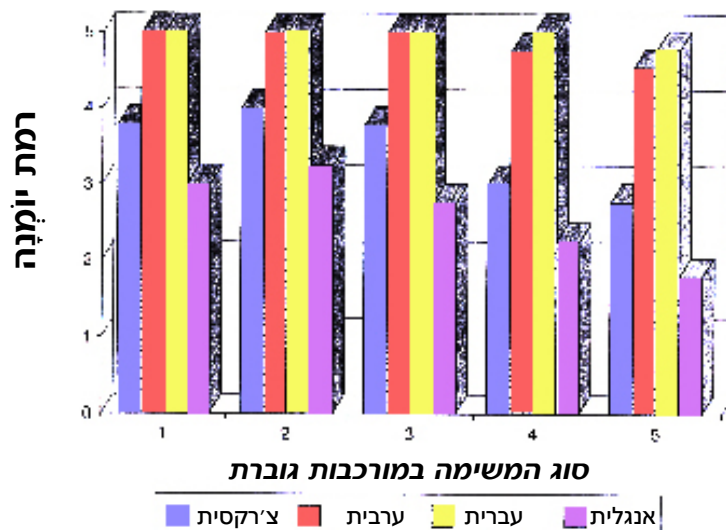
ציור 4.2 הערכה-עצמית בארבע השפות בנוגע למשימות מבוססות-דיבור

יומנה לשונית: קריאה

אותו טיפוס של הערכה-עצמית, הפעם בנוגע לקריאה, מוצג בציור 5.2. הנתונים המוצגים בהמשך מחזקים את עמדת העברית והצ'רקסית ומציבים את הערבית בעמדה נמוכה מעט יותר. אצל האוכלוסייה הצ'רקסית, החיה בקהילה קטנה בצפון, מתגלה מערכת מעניינת של דפוסי שימוש בלשון, העולה בקנה אחד עם יכולתם של בני העדה לתפקד בכל אחת מהלשונות האלה והנקבעת על בסיס תפיסותיהם האתנו-לינגוויסטיות לגבי הקבוצות השונות והלשונות המדוברות בארץ: צ'רקסית בבית, ערבית בבית הספר ובכפרים הסמוכים, ערבית בבית הספר ובחברה במובנה הרחב יותר, ואנגלית בבית הספר.

ציור 5.2: הערכה-עצמית בארבע השפות בנוגע למשימות מבוססות-קריאה

השוואת הבחירות הלשוניות בשני סוגי הקשרים רב-לשוניים

בהשוותנו את שני ההקשרים במונחי תפיסות של רב-לשוניות, אנו מוצאים שמהגרים, שהגיעו מהקשרים חד-לשוניים, נוטים לשמר את סטנדרט היומנה החד-לשונית שלהם. משמעות הדבר היא שהם מתוסכלים במידת-מה מהעובדה שהפרכתם לתלת-לשוניים בקהילה החדשה (למשל, דוברי רוסית בישראל הרוכשים את העברית כשפה המקומית ואת האנגלית כלת"ר) עשויה לשחוק את לשונם הראשונה בעוד ידיעתם את שתי הלשונות החדשות תהיה מוגבלת. מה שמביא אותם תכופות לומר: 'כיום אין לי שום לשון דומיננטית טובה ממש איבדתי את הלשון הקודמת ולא רכשתי חדשה'. זוהי ללא ספק תוצאה של הסטנדרט החד-לשוני של היומנה המקובל עליהם, שהרי הם שואפים לפתח ידע מושלם בכל לשון. אדם בעל תפיסה רב-לשונית פשוט יאמר בהקשר כזה: 'אני קורא ספרות ברוסית, אני מדבר עברית לצורכי תקשורת בסיסית ואני קורא אנגלית לצרכים מקצועיים, וכך ראוי'.

במקרה של הקהילה הצ'רקסית בישראל, שתי לשונות מתחרות ביניהן על עמדת השליטה, ערבית ועברית. אצל הצעירים יותר, הנמצאים עדיין בבית הספר, ההעדפות עשויות להיות תלויות בשאלה איזו לשון היא אמצעי הוראה בעל עוצמה רבה יותר. מכל מקום, ברגע שצעירים אלה מגיעים לרמה של השכלה אקדמית או גבוהה אחרת, ההעדפה לגבי אוריינות נוטה יותר לעברית, מאחר שזוהי לשון ההוראה וקשרי-הגומלין המקצועיים או האקדמיים. בנוסף לכך, בשלב זה האנגלית עשויה להיראות חשובה באופן משמעותי בהשוואה ללשונות האחרות, מאחר שהיא הן לת"ר עולמית והן כלי חשוב ליצירת נגישות לספרות מקצועית ומדעית. תפיסות החיוניות האתנו-לינגוויסטיות העולות מצוירים 1.2, 2.2 ו-3.2, נותנות הסבר, חלקי לפחות, לדפוסי שימוש הלשון המתפתחים בקהילה זו.

קידום היומנה בכל אחת מהלשונות שאדם יודע נתפס ביסודו כרווח לשוני וחברתי, ושאלת המחיר צצה ועולה כאשר אדם עומד על כך שהוא או היא יצטרכו להתאמץ יותר בפיתוח האוריינות בלשון הדומיננטית, על חשבון אחת או יותר מן הלשונות האחרות. כך, למשל, הצעירים הצ'רקסים, משהם מתחילים ללמוד לקרוא ולכתוב בצ'רקסית בכיתה ו' של בית הספר היסודי, הרי הם עשויים לומר: 'הייתי רוצה להיות אורייני בשפת האם שלי, אבל כרגע יותר חשוב לי להצטיין בעברית ובאנגלית. מאוחר יותר בחיים, כאשר יהיה לי זמן, אעבוד על שיפור הכתיבה והקריאה שלי בקווקזית'. כמו-כן, אינטלקטואלים ואנשי מקצוע מבוגרים בקהילה הביעו את צערם על שלא הגיעו לרמות גבוהות יותר של אוריינות בעברית. דומה שלעתיים הרב-לשוניים חשים שהיה עליהם לשלם מחיר על השימור והשימוש בלשונות שונות בלא שהגיעו ליומנה מלאה בלשון הדומיננטית. אנשי מקצוע בקהילה הצ'רקסית אכן הביעו באוזנינו את תחושותיהם לגבי ההפסד והרווח בתחום זה. בהקשר של תלת-לשוניות ורב-לשוניות טבעיות, היחיד עושה את בחירותיו ביחס ללשון הדומיננטית מתוך שלוש או ארבע לשונות, תלוי בתפיסותיו לגבי הדומיננטיות החברתית, שאיפותיו האישיות ועמדותיו כלפי הלשונות השונות. הבחירה הזאת לרכוש במיוחד את הלשון הדומיננטית עשויה להיות קשורה באופן הדוק מאוד לחינוך הבית-ספרי. אם אחת הלשונות היא הלשון החשובה ביותר לקידום האוריינות, זו הלשון שעשויה להיות דומיננטית בעיני כל היחידים באותה מערכת בית ספרית. האנגלית במערכת החינוך בדרום אפריקה עשויה למלא תפקיד כזה.

הדומיננטיות בעולמו של היחיד עשויה להתגלות באופן מובהק אפילו בשלב מוקדם יותר משלב הלימוד בבית הספר. הופמן ו-וידיקומב (Hoffman & Widdicombe, 1999) תיארו מקרה מעניין המאשר זאת. מחקרם מציג מקרה של ילד תלת-לשוני (צרפתית, אנגלית ואיטלקית) בן ארבע וחצי, שהלך לגן ילדים דובר צרפתית, שפה שהיא לשון התקשורת הרחבה יותר בקהילה. על בסיס 'חילוף הצפנים' ו'ערבוב הצפנים' (מעבר משפה לשפה וערבוב שפות באותו משפט) בשפתו של הילד, יכלו החוקרים לזהות את הנטייה לראות בצרפתית את הלשון הדומיננטית אפילו בגיל מוקדם כל כך.

בהקשר הרב-לשוניות כתוצאה ממעבר מארץ לארץ או שינוי [מסוג אחר], תפיסות הדומיננטיות הלשוניות מושפעות ביותר מן ההשוואה שאדם עושה בין לשונו הראשונה ללשון החדשה. אנשי המדע הרוסים המהגרים לישראל או לארצות הברית מוצאים עצמם, מבחינה זו, מעומתים עם סיטואציות שונות במקצת: לאלו שהיגרו לארצות הברית אין בעיה לקבל את האנגלית כלשון הדומיננטית של קהילתם החדשה וכלת"ר העולמית הנדרשת לצורך חילופי ידע אקדמיים בינלאומיים. בישראל, לעומת זאת, אף שהעברית עשויה להיתפס באופן מובן מאליו כלשון הדומיננטית המקומית, האנגלית היא עדיין הלת"ר האקדמית, ועל כן ההחלטה שעשויים לקבל האקדמאים האלה היא פיתוח העברית לצורכי תקשורת בסיסית ומטרות הישרדות, אך קידום האוריינות שלהם באנגלית דווקא. אנו רואים כאן הבחנה חשובה שיש לעשות בין יכולת לשונית לתקשר ביחסי-גומלין בסיסיים לבין שימוש אורייני, בית ספרי ('אקדמי') בלשון. אם למהגר יש תפיסת סטנדרט חד-לשוני של יומָנה, היא או הוא עלולים לחוש חוסר סיפוק ביחס למצב העניינים הזה, כמי שלא רכשו שליטה מלאה באף אחת מן הלשונות החדשות.

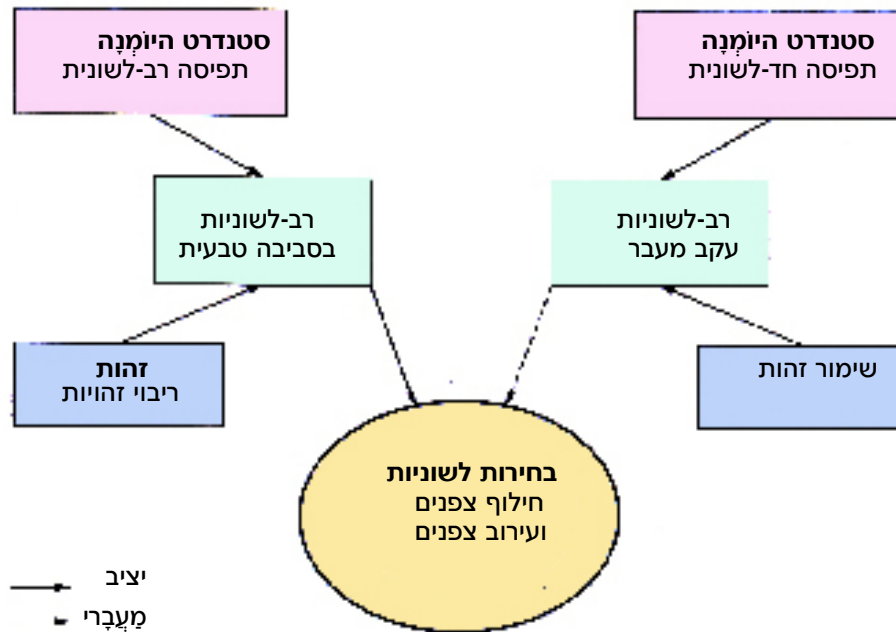
הערות סיכום

הבחירות וההעדפות הלשוניות המתגלות ב'חילוף צפנים' ו'ערבוב צפנים' הם תהליכים המושפעים מתפיסות היומָנה הלשונית הנשאפת ומתפיסות הזהות, וזאת הן בהקשר הרב-לשוניות הטבעית והן בהקשר הרב-לשוניות הנובעת ממעבר (מסביבה לסביבה, מתרבות לתרבות). ראינו שההקשר הטבעי מביא לגיבוש תפיסה דינמית של שימוש הלשון, תפיסה המקלה את ההסתגלות ביחסי-הגומלין בסיטואציות שונות. ההסתגלות הקלה יותר מאפשרת לדובר הרב-לשוני לתפוס את היומָנה הלשונית כעניין דינמי ומותאם לצרכים המעשיים, ולמשך את הזהות האישית כבעלת טבע רב-צדדי. בהתאם לכך, הבחירות הלשוניות והדרגה של חילוף-הצפנים וערבוב-הצפנים יהיו מותנים קודם כול ובעיקר בבן-השיח בסיטואציה התקשורתית, מאחר שהדוברים הרב-לשוניים נוטים להתאים את דפוסי שימוש הלשון שלהם לנמען (מתוך 'העדפת התקרבות' - convergence). בהקשר הרב-לשוניות הטבעית, התפיסות האלה מתגלות כיציבות למדי על פני הזמן.

בהקשר רב-לשוניות הנובעת ממעבר, התהליכים משתנים עם הזמן ועם חילופי הדורות. לעמדות ולתפיסות של החברה הקולטת בנוגע לאקולטורציה (טמיעה תרבותית) יש השפעה חזקה על העדפותיהם של המהגרים מן הדור הראשון באשר לשימור לשונם הראשונה; השפעה זו עשויה להיות מזערית במקרה של טמיעה ועזה למדי כאשר יש הפרדה (Horenczyk, 2000). בני דור הביניים (שהגיעו כבוגרים צעירים) והדור השני נוטים בדרך כלל לנוע לקראת השתלבות חברתית ותרבותית בחברה החדשה, ודפוסי שימוש הלשון שלהם משתנים עם הזמן, במגמה של דו-לשוניות (Olshtein & Kotik, 2000). האפיון החשוב ביותר בהקשר זה הוא השינוי במהלך הזמן.

ציור 6.2 מראה כיצד דוברים רב-לשוניים מושפעים מתפיסות של יוקנה וזהות בשני הסוגים של ההקשרים הרב-לשוניים; בסביבה הטבעית הדפוס הוא יציב יותר ובסביבה האחרות הדפוס הוא מעברי (transient).

ציור 6.2: בחירות לשוניות בשני הקשרים רב-לשוניים

תכופות מדיניות לאומית ופוליטית מנחה את בחירות הלשון לקבוצות אתניות הדוברות לשון שאינה הלשון הדומיננטית; ההכתבה הזאת באה לביטוי בדרך של דו-לשוניות או תלת-לשוניות מחסרת או מוסיפה (subtractive or additive). קמינס (Cummins, 2001a), בדיונו בדרך שבה 'ילדים דו-לשוניים מוצאים עצמם בתוך האש הצולבת של קובעי המדיניות', מדגיש את הצורך להתבונן בסוגיות האמיתיות העומדות על המדוכה של הרב-לשוניות. אנו נוטות להסכים עם עמדתו בבסיסה, אך היינו רוצות להדגיש את העובדה שלשאלה 'היש מחיר לרב-לשוניות' שתי פרספקטיבות.

מצד אחד, התפיסה הרב-לשונית היא פתוחה, ליברלית וקל לחיות איתה, מאחר שהיא מאפשרת לראות את השליטה בלשון בהיבט התאמתה לצרכיו החברתיים והתרבותיים של היחיד. הסתכלות כזאת מעודדת לימוד לשון ובחירות לשון, תוך הענקת ערך רב לתפקיד התקשורתי של הלשון. זוהי פרספקטיבה המדגישה שלא רק שהרב-לשוניות אינה כרוכה במחיר כלשהו, אלא שלמעשה רווחיה ויתרונותיה מובהקים. הרב-לשוניות נתפסת כך כמעשירה וכמרחיבה את הרפרטואר הלשוני של האדם (Zentella, 1997).

מצד שני, חשוב לדאוג לניעות החברתית, הכלכלית והחינוכית בחברה [ומבחינה זו, לרב-לשוניות עשוי לעתים להיות מחיר]. חשוב, על כן, שהלשון הדומיננטית או הלשון החשובה בחברה תהפוך לנגישה לכל הדוברים הרב-לשוניים. על המדיניות הלשונית להבטיח שלכל חבר בקהילה תהיה ההזדמנות והזמינות לפתח רמה נאותה של יוקמה בלשון הדומיננטית, יוקמה שתבטיח לו או לה את הניעות הדרושה. העדר שליטה בלשון עלול לחסום הזדמנויות. קמינס (Cummins, 2001b) מדגיש את הצורך ביצירת תנאי הוראה ללימוד הלשון האקדמית הנדרשת לתפקוד מוצלח בבית הספר ומאוחר יותר בחברה בכלל. היכולת להשתמש בלשון המדוברת והכתובה מאפשרת לדוברים להביע במלוא הכוח את זהויותיהם, את יכולתם השכלית ואת הידע שלהם, ובכך היא סוללת להם את הדרך לניעות חברתית וכלכלית. רק ילד או דובר, שלא ניתנה לו הזדמנות לפתח שליטה בלשון הדומיננטית, עלול לשלם את מחירה של הרב-לשוניות.

אין ספק שהעולם של היום נע מהקשרים חד-לשוניים, דו-לשוניים ותלת-לשוניים אל עבר הקשרים רב-לשוניים יותר. על אנשי המחקר וקובעי המדיניות לקדם את יצירתו של הקשר רב-לשוני שבו איש לא ישלם מחיר כבד ולכול תהיה גישה לניעות חברתית ולהעדפות ובחירות לשוניות.

מקורות

- Backus, A. (1999) The intergenerational codeswitching continuum in an immigrant community. In G. Extra and L.Verhoeven (eds) *Bilingualism and Migration: Studies on Language Acquisition* (p.p. 261-79). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Berry, J.W. (1997) Immigration, acculturation and adaptation. *Applied Psychology: An International Review* 46 (1), 5-68.
- Bram, C. (1999) Circassian reimmigration to the Caucasus. In S. Weil (ed.) *Roots and Routes: Ethnicity and Migration in Global Perspective* (pp.205-22). Jerusalem: Magnes Press.
- Cenoz, J., Hafeisen, B. and Jessner, U. (eds) (2001) Cross-linguistic Influence in Third Language Acquisition: Psycholinguistic Perspectives. Clevedon: Multilingual Matters.
- Cummins, J. (2001a) Empowerment through biliteracy. In C. Baker and N.H. Hornberger (eds) *An Introductory Reader to the Writing of Jim Cummins* (pp.258-84). Clevedon: Multilingual Matters.
- Cummins, J. (2001b) Instructional conditions for trilingual development. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* 4 (1), 61-75.
- De Angelies, G. and Selinker, L. (2001) Interlanguage transfer and competing Linguistic system in the multilingual mind. In J.cenoz, B. Hufeisen and U. Jessner (eds) *Cross-linguistic Influence in Third Language Acquisition: Psycholinguistic Perspectives* (pp. 42-58). Clevedone: Multilingual Matters.
- Dewaele, L.M (2001) Activation or inhibition? The interaction of L1, L2 and L3 on the language mode continuum. In J. Cenoz, B. Hufeisen and U. Jessner (eds) *Cross-Linguistic Influence in Third Language Acquisition: Psycholinguistic Perspectives* (pp. 69-89). Clevedon: Multilingual Matters.

- Dittmar, N., Spolsky, B. and Waiters, J. (1998) Language and identity in immigrant language acquisition and use: A framework for integration sociological, psychological and linguistic data. In V. Regan (ed.) *Contemporary Approaches to Second Language Acquisition in Social Context* (pp. 124-36). Dublin: University College Dublin Press.
- Giles, H., Bourhis, R.Y. and Taylor, D.M (1977) Towards a theory of language in ethnic relations. In H. Giles (ed.) *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. New York: Academic Press.
- Grosjean, F. (2001) The bilingual language modes. in J.L. Nicol (ed.) *One mind, Two Languages: Bilingual Language Processing* (pp. 2-22). Oxford: Blackwell Publishers.
- Hamers, J.F and Blance, M.H.A. (1989) *Bilinguality and Bilingualism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoffmann, C. and Widdicombe, S. (1999) Code-switching and language dominance in a trilingual child. *Proceeding of the 8th EUROSLA Conference un Paris. AILE (Acquisition et interaction en langue etrangere) 1, special issue, The Bilingual Person*, 51-61.
- Horenczyk, G. (2000) Conflicted identities: Acculturation attitudes and immigrants construction of their social worlds. In E. Olshtain and G. Horenczyk (eds) *Language, Identity and Immigration* (pp.13-30). Jerusalem: Magnes Press.
- Kraemer, R., Olshtain, E. and Bardier, S. (1994) Ethnolinguistic vitality, attitudes, and networks of linguistic contact: The case of the Israeli Arab minority. *International Journal of the Sociology of Language* 108, 79-95.
- LaFramboise, T., Coleman, H.I.k. and Gerton, J. (1993) Psychological impact of biculturalism: Evidence and theory. *Psychological Bulletin* 114(3), 395-412.
- Liebkind, K. (in press) Acculturation. In R. Brown and S. Gaertner (eds) *Intergroup Processes. Blackwell Handbook of social Psychology*, 4. Oxford: Blackwell Publishers.
- Mbude, Z. (2001) Trilingualism in South Africa the Dual-medium Education Program. Paper presented at the 2nd International Conference on Third Language Acquisition and Trilingualism Conference in Leeuwarden. The Netherlands.
- Olshtain, E. and Kotik, B. (2000) The development of bilingualism in an immigrant community. In E. Olshtain and G. Horenczyk (eds) *Language, Identity and Immigration* (pp. 201-17). Jerusalem: Magnes Press.
- Schmitz, P. (1992) Acculturation styles and health. In S. Iwawaki, Y. Kashima and K. Leung (eds) *Innovations in Cross-Cultural Psychology*. Amsterdam: Swet and Zeitlinger.
- Shohamy, E. (1999) Language and identity of Jews in Israel and the diaspora. In D. Zisenwine and D. Schers (eds) *Present and Future: Jewish Culture, Identity and Language* (pp. 79-94). Tel-Aviv: School of Education.
- Spolsky, B. (1998) *Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Ytsma, J., Viladot, M.A and Giles, H. (1994) Ethnolinguistic vitality and ethnic identity: Some Catalan and Frisian data. *International Journal of Sociology of Language* 108, 63-78.
- Ytsma, J. (2001) Towards a typology of trilingual primary education. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* 4 (1), 11-22.
- Zentella, A.C. (1997) *Growing Up Bilingual*. Oxford: Blackwell Publishers.